

Janja Lamberger

Čustvene zlorabe otrok ob ločitvi staršev skozi prizmo centrov za socialno delo

Ločitev staršev je v zadnjih desetletjih zelo pogost pojav in se uvršča med bolj stresne življenjske preizkušnje posameznika. Raziskave kažejo, da neugodne izkušnje iz otroštva, kot so čustvena zloraba, nasilje v družini, spolna zloraba, čustvena in fizična zanemarjenost, vplivajo na zdravje in delovanje posameznika v odrasli dobi. V prvem delu prispevka so predstavljene ključne značilnosti procesa ločitve, ugotovitve tujih raziskav o čustvenih zlorabah otrok ob ločitvi staršev ter naloge centra za socialno delo ob ločitvi staršev in sumu čustvene zlorabe otroka ob ločitvi staršev. V drugem delu so predstavljeni izsledki poizvedovalne raziskave, katere namen je bil raziskati, kako centri za socialno delo zaznavajo in ravnavajo v primerih čustvenih zlorab otrok ob ločitvi staršev skozi prizmo centrov za socialno delo. Rezultati raziskave so pokazali, da na centrih za socialno delo zaznavajo zelo podobne strategije čustvenih zlorab otrok ob ločitvi staršev, kot jih najdemo v tujih raziskavah. Prav tako so ugotovitve pokazale, da, odkar je v Sloveniji v veljavi Zakon o preprečevanju nasilja v družini (2009), je čustvena zloraba otrok ob ločitvi staršev opredeljena kot psihično nasilje. Tako imajo centri za socialno delo jasno opredeljene naloge, ki jim dajejo jasne smernice za ravnanje v primeru o sumu kakršnegakoli nasilja v družini.

Ključne besede: razveza, izguba, odtujevanje, psihično nasilje, čustvena manipulacija, čustvena bolečina.

Janja Lamberger je doktorska študentka na Fakulteti za teologijo Univerze v Ljubljani. V okviru znanstvenoraziskovalnega dela je njena tema raziskovanja travma v otroštvu v povezavi s partnersko ločitvijo in otrokovo posttraumatsko rastjo. Kontakt: janja.lamberger@gmail.com.

Emotional abuse of children during their parents' divorce through the prism of centres for social work

In recent decades, parental separation has become increasingly more common and is considered to be one of the more stressful life-challenges. Research has shown that unfavourable experiences in childhood, i.e. emotional abuse, violence, sexual abuse, emotional and physical negligence, have an effect on an individual's health and function in adulthood. In the first part of the article, some key characteristics of the divorce process are presented together with the findings of international research on emotional abuse of children during their parents' divorce. In the second part, the results of a research which was aimed at researching emotional abuse of children during divorce through the prism of centres for social work are demonstrated. The results of this research showed that centres for social work observe similar strategies of emotional abuse to those listed in international research papers. In Slovenia, Domestic Violence Prevention Act has been in force since 2009 and it defines emotional abuse of children during a divorce as psychological violence. Centres for social work are therefore required to act in accordance with the competences, imposed by the law.

Keywords: separation, loss, alienation, psychological violence, emotional manipulation, emotional pain.

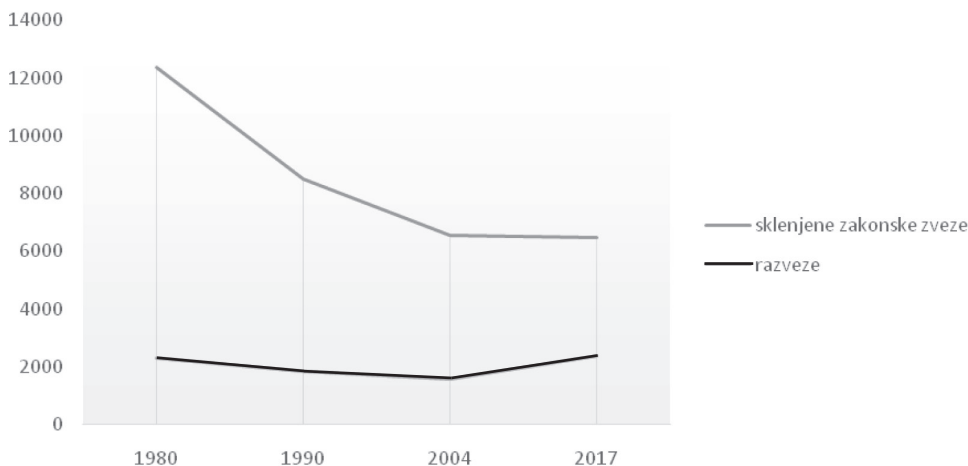
Janja Lamberger is a doctoral student at the Faculty of Theology, University of Ljubljana. Her research interests include childhood trauma in connection with parental separation and post-traumatic child development. Contact: janja.lamberger@gmail.com.

Uvod

V Sloveniji je leta 2017 sklenilo zakonsko zvezo 6481 parov ali 2,8 % manj kot leto prej. Zakonsko zvezo je razvezalo 2531 zakonskih parov ali 5,7 % manj v primerjavi s prejšnjim letom (Statistični urad Republike Slovenije, 2018). Na sliki 1 sta prikazani število sklenjenih zakonskih zvez in število razvez v

obdobju od leta 1980 do leta 2017. Kot vidimo, se je število zakonskih zvez v tem obdobju zelo zmanjšalo, število razvez pa se je nekoliko povečalo.

Slika 1: Prikaz števila sklenjenih zakonskih zvez in števila razvez v obdobju 1980–2017.

Vir: Statistični urad Republike Slovenije (2018).

Leta 2017 je bilo med razvezanimi zakonskimi zvezami 1208 (49,9 %) vzdrževanih mladoletnih otrok. Od tega je bilo 73,5 % otrok zaupanih v varstvo in vzgojo materam, 5,8 % očetom in 17,7 % obema staršema. Statistični podatki vključujejo samo zakonske zveze, pari v zunajzakonski skupnosti niso upoštevani. Iz teh podatkov lahko sklepamo, da je ločitev, ki velja za enega najbolj stresnih življenjskih dogodkov za vse družinske člane, pogost pojav v sodobni družbi (Musek, 2010).

Veliko raziskav se osredotoča na iskanje vzrokov, zakaj partnerska zveza razpade. Vzroki, ki partnerja privedejo do te odločitve, so: slaba komunikacija, nezadovoljstvo v partnerskem odnosu, nezvestoba, pomanjkanje ljubezni, duševne bolezni, različnost partnerjev in neodgovornost zakonca (Amato in Previti, 2004; De Graaf in Kalmijn, 2006; Wolfinger, 2005). Podobno so ugotovili tudi v raziskavi, izvedeni v Izraelu (Cohen in Finzi-Dotton, 2012). V Sloveniji sta avtorici Rijavec Klobučar in Simonič (2017) izvedli raziskavo o vzrokih za ločitev pri ženskah in ugotovili, da so vzroki za ločitev pri ženskah v Sloveniji podobni, kot jih navajajo tuje raziskave. Ob tem poudarjata, da so vzroki kompleksni in med seboj prepleteni.

Ločitev je lahko tudi način za izstop iz nevdržnega odnosa, v katerem so nasilje, alkoholizem in druge oblike zlorab. Pri tem lahko posameznik doživi občutke sreče in svobode, ločitev pa kot možnost za nov začetek (Doohan, Carrere in Riggs, 2010).

Ne glede na številne vzroke za razpad partnerskega odnosa je ločitev izraz velikega obupa nad tem, da temeljne potrebe po medsebojnem stiku, vzajemnem sodelovanju in medsebojnem spoštovanju niso bile zadovoljene ter da partnerjema ni uspelo najti primernih strategij za vzpostavitev čustvene povezave ter sodelujočega in spoštljivega odnosa. Kljub poznejšemu ločenemu življenju je ranjena potreba po stiku še vedno živa (Cvetek, 2018).

Ločitev partnerjev kot proces žalovanja in mehanizem regulacije čustev

Margulis (2007) navaja, da je ločitev večdimenzionalni proces in vpliva na številne vidike posameznikovega življenja. Pri partnerski ločitvi ne gre samo za fizično ločitev, ampak partnerja doživljata tudi čustveno, ekonomsko oziroma finančno, formalno, starševsko, socialno, duševno in psihično ločitev. Posamezniki z izkušnjo partnerske ločitve pogosto poročajo o poslabšanju telesnega in psihičnega zdravja po ločitvi, pojavljajo se občutki krivde, depresija, stiske in težave v intimnosti (Waite, Luo in Lewin, 2009).

Kako se bo oseba spoprijela s posledicami partnerske ločitve, je odvisno predvsem od tega, ali je pobudnica ločitve ali jo je partner zapustil. Izkušnja izgube intimnega razmerja, kot je partnerski odnos, lahko pri posamezniku, ki se s težavo spoprijema z izgubo partnerja, povzroči – kot izhod iz stiske – zlorabo alkohola, nedovoljenih drog, pojavljajo se misli na samomor in celo načrtovanje poskusa samomora. Zato je pomembno, da negativne posledice ločitve osvetlimo in jih skušamo ublažiti. Pri tem so lahko v ozadju tudi zapleti, ki izvirajo iz nezavednih psihičnih procesov in struktur posameznika, ki se tkejo v relacijskih izkušnjah od njegovega rojstva (Simonič, 2016).

Ločitev pomeni izgubo osebe. Upoštevati je treba, da vsi pomembnejši odnosi delno predpostavljajo tudi navezanost in pripadnost, ki sta seveda odvisni od intenzivnosti in narave odnosov, zato prekinitev odnosa vedno boli, večkrat pa na posameznika vpliva celo tako razdiralno, da lahko zaide v srhljivo depresivno stanje (Gostečnik, 2018). Za sprejetje izgube je nujno potreben proces žalovanja, s katerim se posameznik prilagodi na nove okoliščine in skuša najti nov smisel. Pri tem je treba poudariti razlike med žalovanjem ob smrti partnerja in žalovanjem ob izgubi partnerja. Proces žalovanja zaradi izgube partnerja lahko zapuščen partner občuti kot izdajo, počuti se zapuščenega in hudo razvrednotenega (Cummings in Davies, 2010). Proces žalovanja za izgubljenim partnerskim odnosom poteka skozi različne čustvene faze, ki se med seboj lahko prepletajo, in lahko traja več let.

Za zdrav razvoj osebnosti posameznika je pomembno, da je v stiku s svojimi čustvi in jih je sposoben primerno uravnnavati, saj mu to omogoča obvladovati in dopuščati močne negativne afekte, ne da bi ga vodili v disociacijo in zlorabo substanc, s katerimi bi zatrl doživljanje negativnih čustev (Cvetek, 2009). Ob tem avtorica Rijavec Klobučar (2018) poudarja, da se ob zanikanju ali potlačitvi čustev ali distanciranju od čustev v neposredni obliki sčasoma ta pojavijo v vsej intenzivnosti ob različnih dogodkih ali nehote, ko ločeni posameznik začne nova intimna razmerja.

Čustvene zlorabe otrok po ločitvi staršev

Spoprijemanje z bolečino, bolečimi čustvi in občutji ob ločitvi je ključno za uspešen prehod skozi proces ločitve. Starši, ki so čustveno ranjeni, se po navadi ne odzivajo na potrebe svojih otrok, saj ne morejo začutiti sebe in otroka, ob vsem tem se lahko z nekdanjim partnerjem zapletajo v hude medsebojne

konflikte. Pri tem otrokom zagotavljajo manj čustvene topline, manj sočutja, poleg tega ne morejo otroku določiti mej (Cummings in Davies, 2010). V številnih raziskavah je bilo ugotovljeno, da je tveganje za razvoj dolgotrajnejših negativnih posledic pri otrocih povezano s starševskim konfliktom (Amato, 2000). Starše velikokrat začnejo preplavljati tudi misli o maščevanju, da bi izničili bolečino. Strategije maščevanja so različne in jih lahko uresničijo pri urejanju financ, nepremičnin in pri dogovoru glede otrok (Gostečnik, 2018), ali otroka odtujiti od drugega starša.

Ključni nalogi staršev v procesu ločitve sta zavedanje in sposobnost za uravnavanje negativnih čustev (Willen, 2015), hkrati pa bi morali čim prej razmejiti partnerski odnos in starševsko vlogo, saj je njihova nadaljnja naloga skupna skrb in vzgoja otroka. Pri skupnem sodelovanju v starševski vlogi po ločitvi ne gre za medosebni proces, temveč predvsem za osebni proces, saj zahteva, da se posameznik spoprime z bolečimi čustvi, ki jih je sprožila partnerska ločitev, in ohranja sposobnost za uravnavanje čustev v konfliktih. Ta prizadevanja omogočajo, da še naprej ostaja v stiku z nekdanjim partnerjem in da njuna skupna naloga postane vzgoja otrok (Tyler, Coleman, Ganong in Fleistman, 2014).

Če starša ne moreta uravnavati negativnih čustev, lahko eden ali celo oba postaneta zaradi nepredelanih čustvenih bolečin, ki ju lahko popolnoma preplavijo in zablokirajo, čustveno nedostopna v odnosu do otroka. Mnogi starši se zapletejo v starševsko vojno, v kateri lahko nezavedno ali zavestno uporabijo otroka kot orožje proti drugemu z uporabo različnih strategij. S tem je otrok izpostavljen psihičnemu nasilju. Ena izmed oblik čustvene zlorabe otroka, ki jo starši uporabljajo, je tudi odtujitev otroka od starša. Psihiater Richard Gardner (1998) je v osemdesetih letih 20. stoletja prvi omenil pojem sindrom odtujitve otroka od staršev in od takrat je v tujini predmet številnih raziskav. Sindrom odtujitve otroka od starša pomeni, da eden od staršev obrne otroka proti ciljnemu staršu s hudo čustveno manipulacijo in tako otroka priklene k sebi, hkrati pa ga oddalji od ciljnega starša (Darnall, 1998; Gardner, 1998; Warshak, 2001). Baker (2006) navaja, da ti starši ustvarijo »kult starševstva« in kot kulturni voditelji oslabijo otrokovo neodvisnost, razmišljanje, negujejo nezdravo navezanost, namenjeno zadovoljenju čustvenih potreb odraslih.

Gardner (1998) meni, da lahko otroci doživijo tri stopnje odtujevanja: blago, srednje hudo in hudo obliko. Pri blagi obliki je zaznati strategije sindroma odtujitve otroka od starša, vendar te ne vplivajo na odnos med otrokom in drugim staršem, ki ne manipulira. Pri srednje hudi obliki sindroma odtujitve otroka od starša so čustvene manipulacije, s katerimi eden od staršev skuša otroka odtujiti od ciljnega starša, občutno večje. Otrok ima lahko težave pri prehodih od enega starša k drugemu, vendar mu sčasoma nekako uspe vzpostaviti odnos z obema. Huda oblika odtujitve pa se kaže v otrokovi sovražnosti do starša, otrok zavrača vse stike s ciljnim staršem, grozi, da bo, če bo moral na stik, pobegnil, zelo se oklene »boljšega« starša. Strategije sindroma odtujitve otroka od starša škodijo navezanosti med otrokom in ciljnim staršem, saj otrokovo doživljanje ciljnega starša temelji na izkrivljenih prepričanjih o njem. V primerih hude oblike sindroma odtujitve otroka od starša je odnos

med ciljnim staršem in otrokom uničen (Baker, 2010). To ne pomeni, da se je na račun uničenega odnosa med otrokom in ciljnim staršem vzpostavila varna navezanost med »boljšim« staršem in otrokom, prav nasprotno, vzpostavi se lahko oblika nezdrave navezanosti, ki ovira otrokov osebnostni razvoj. Varno navezovanje otroka na starša je mogoče v razmerah čustvene naklonjenosti in varnosti, ob tem so starši na otroka čustveno uglašeni, spremljajo dihanje, smeh, spanje, hranjenje in odzivanje. To je najosnovnejši okvir njihove interakcije z otrokom. Na globlji ravni se starši čustveno povsem predajo otroku in iz minute v minuto v sebi pripravljajo prostor za odzive na otrokovo stanje in vedenje. Nenehna pripravljenost na čustveno odzivanje je najustvarjalnejša in pogosto manj opazna in manj ovrednotena plat starševanja. Otroci, ki jih starši tako ponotranjijo, živijo svoje čustveno življenje v naročju varnih odnosov, ki so jih spletle generacije pred njimi (Erzar in Kompan Erzar, 2011).

V številnih tujih raziskavah so se lotili preučevanja pojava sindroma odtujitve otroka od starša z različnih vidikov. Nekateri so se osredotočili na preučevanje osebnostnih značilnosti staršev, ki odtujujejo. Ugotovitve raziskav so pokazale, da so pri teh starših zaznali značilnosti, ki nakazujejo na narcistično osebnostno motnjo, in da imajo ti starši po navadi težave v odnosih s primarno družino (Baker, 2006; Ellis in Boyan, 2010; Lorandos, Bernet in Sauber, 2013). V začetnem obdobju raziskovanja tega pojava je prevladovalo mnenje, da so po večini matere tiste, ki uporabljajo strategije odtujitve otroka od starša, vendar so v devetdesetih letih 20. stoletja raziskave pokazale, da tudi očetje uporabljajo te strategije, vendar manj kot matere (Gardner, 2001; Kopetski, 1998). Vzrok za to je mogoče pripisati dejstvu, da v večini primerov po ločitvi staršev otroka dobi v varstvo in vzgojo mati. S tem ima ona večji vpliv, saj z otrokom preživi več časa, prav tako sprejema vsakdanje ali pomembnejše odločitve brez sodelovanja drugega starša. S tem imajo matere več možnosti, da izkrivijo otrokov pogled na drugega starša (López, Iglesias in García, 2014).

Novejše raziskave so razblinile kar nekaj zmotnih prepričanj, povezanih s pojavom sindroma odtujitve otroka od starša. Raziskovalci so na začetku raziskovanja opazali ta pojav samo v ločenih družinah, novejše ugotovitve raziskav pa kažejo, da se odtujitev otroka od starša pojavlja tudi v neločenih družinah. Druga zmeta je bila, da odtujitev povzroča starš, ki mu je otrok zaupan v varstvo in vzgojo, saj ima za to več možnosti, ker z otrokom preživi več časa. Novejše ugotovitve kažejo, da lahko odtujitev povzroča tudi starš, ki mu otrok ni zaupan v varstvo in vzgojo. Ko je otrok na stiku pri staršu, lahko z uporabo taktik čustvene manipulacije spretno nadzoruje in vpliva na otroka (Baker, 2010).

V uporabi strategij odtujitve otroka od starša se razlike kažejo tudi med spoloma. Matere precej pogosteje poiščejo strokovno pomoč, da bi pridobile »psihološko poročilo« kot dokaz, da otrok zavrača drugega starša, prav tako lahko novemu partnerju pripisujejo pomembno starševsko vlogo. Očetje uporabljajo strategije, s katerimi otroka spodbudijo, da se upre materi. Med spoloma torej obstaja razlika v načinih uporabe strategij: matere iščejo pomoč pri tretjih osebah (strokovno pomoč) za izvajanje večjega pritiska na drugega starša, očetje pa so bolj osredotočeni na strategije, ki zmanjšujejo avtoriteto matere (López, Iglesias in García, 2014).

Številne raziskave navajajo veliko različnih načinov oblik čustvene manipulacije, ki jih lahko uporabljajo starši (Baker in Darnall, 2008; López, Iglesias in García, 2014; Warshak, 2001). Najpogostejše so: nespoštljivo govorjenje in komentarji o drugem staršu; onemogočanje stika z drugim staršem ali njegovo družino; če otrok pokaže pozitivna čustva do drugega starša, mu starš pokaže z dejanji ali mu zagrozi, da ga ne sprejema več; siljenje otroka, da izbere med staršema; polariziranje; pretiran nadzor nad otrokom v času, ko je pri drugem staršu; izkoriščanje drugega starša; odsotnost pozitivnih komentarjev o drugem staršu; otrok v vlogi pismonoše; iskanje krivde pri drugem staršu; lažne prijave o sumu nasilja ali spolne zlorabe.

Otrok, ki je žrtev čustvene manipulacije starša ob ločitvi, to izraža na več načinov (Gardner, 1998):

- kampanja blatenja (po posrednikih sporoča, da sovraži starša, zavrača vse pozitivne izkušnje, ki jih je imel z njim, čeprav ga je imel v preteklosti rad);
- otrok daje absurdne razloge (racionalizacija) za izogibanje drugemu staršu;
- idealizira manipulativnega starša (tega starša vidi kot popolnega, drugega pa kot slabega);
- pojav neodvisnega misleca (otrok vztraja, da so njegove odločitve samo njegove in niso pod nikogaršnjim vplivom);
- ne kaže spoštovanja do starša, ki ga zavrača;
- vedno je na strani starša, ki povzroča odtujevanje od drugega starša, posebej v primeru starševskega konflikta;
- sposojanje scenarijev in fraz od starša, ki povzroča odtujevanje od drugega starša;
- odklanjanje stikov s sorodniki napadanega starša.

V primerih odtujitve otroka od staršev gre za obliko psihičnega nasilja nad otrokom. Posledice doživljanja psihičnega nasilja ga lahko zaznamujejo za vse življenje. Baker (2006) je raziskovala posledice odtujitve otroka od staršev pri odraslih osebah, ki so imeli v otroštvu to izkušnjo. Ugotovitve kažejo, da imajo te osebe slabo samopodobo, spopadajo se z depresijo in s težavami zaradi zlorabe alkohola ali drog, imajo pomanjkanje zaupanja, zapustijo lastne otroke, imajo izkušnjo partnerske ločitve.

Za ciljne starše, ki so izgubili stik z otrokom, velja, da so togi, oddaljeni, pasivni in čustveno ločeni (Baker in Darnall, 2006; Drozd in Olesen, 2004; Godbout in Parent, 2012), vendar je novejša raziskava (Balmer, Matthewson in Haines, 2017) pokazala, da starši kažejo izjemno močno voljo in željo po nadaljnjem vzpostavljanju stikov z otrokom, prav tako so kazali visoko stopnjo zadovoljstva pri starševanju, vključenosti v otrokovo življenje in so zaupali v svoje vzgojne spretnosti.

Vloga centra za socialno delo v postopku ločitve staršev in v primeru ogroženosti otroka ter koristi otroka

Zakon o socialnem varstvu (2007) v 49. členu določa, da je center za socialno delo javni zavod, ki opravlja z zakonom poverjene naloge kot javna pooblastila

in tiste naloge, ki mu jih nalagajo drugi predpisi. Poleg javnih pooblastil opravlja še socialnovarstvene storitve (prva socialna pomoč, pomoč družini za dom, osebna pomoč).

Ob ločitvi staršev ima center za socialno delo po Zakonu o zakonski zvezi in družinskih razmerjih (2004) tri naloge:

- V okviru predhodnega družinskega posredovanja staršem zagotavlja pomoč pri sklenitvi sporazuma o nadaljnjem varstvu in vzgoji otrok, stikih in preživnini.
- Svetovalni pogovor pred razvezo zakonske zveze center za socialno delo opravi na zaprosilo sodišča. Namen pogovora je dogovor o urejanju življenja ob razpadu zakonske skupnosti ter pomoč družini in posamezniku pri reorganizaciji življenja. Po končanem pogovoru center pošlje poročilo in strokovno mnenje glede koristi otroka o zaupanju v varstvo in vzgojo, stikih in preživnini.
- Pomoč pri varstvu otrokove koristi v sodnih postopkih. Center zagotavlja staršem pomoč pri dogovoru o vprašanjih, pomembnih za otroka. Po končanem postopku center za socialno delo na zaprosilo sodišča pošlje poročilo in mnenje glede koristi otroka.

Zakon o zakonski zvezi in družinskih razmerjih (2004) opredeljuje ukrepe, s katerimi lahko center za socialno delo poseže v družinska razmerja za zaščito otrokovih koristi. Kadar starši ogrožajo otroka in niso pripravljeni sodelovati, ima center za socialno delo na podlagi 119. in 120. člena tega zakona dolžnost zaščititi otroka.

Družine se v današnjih časih spoprijemajo z zelo kompleksnimi in raznovrstnimi težavami. Nekatero družine imajo težave z revščino, nasiljem, odvisnostjo ali težave, povezane s spremembami po razvezi. Socialno delo z družino za reševanje težav pogosto zahteva udeleženo celotne družine, saj člani družine sodelujejo kot vir podpore in moči. Center za socialno delo mora včasih intervenirati, da bi obvaroval člana, ki ga ogroža družina, ali družino, ker jo ogroža član družine. Včasih so družine same v vlogi uporabnika, ker potrebujejo spremembe, ki jih člani sami, brez pomoči, ne morejo oblikovati (Čačinovič Vogrinčič, 2007).

Korist otroka je glavno vodilo v vseh postopkih v zvezi z otrokom. Konvencija Združenih narodov o otrokovih pravicah (1992) določa, da je treba pri vseh dejavnostih, v katerih je udeležen otrok, upoštevati njegovo korist.

Korist otroka je pravni standard, ki ga ne gre posploševati, temveč ga je treba konkretizirati z upoštevanjem vseh okoliščin posameznega primera. Poudariti velja, da se korist otroka za vsakega otroka posebej ugotavlja v različnih življenjskih okoliščinah in starostnih obdobjih. Za ugotavljanje otrokove koristi je treba upoštevati tudi življenjsko okolje, v katerem otrok odrašča, prav tako tudi vse tiste dejavnike, ki vplivajo na njegov razvoj. Tako je treba upoštevati otrokovo socialno, ekonomsko in kulturno okolje (Družinski zakonik, 2017).

Vendar ugotovitve kažejo, da se dogaja nasprotno: pravice staršev so glavno vodilo številnih postopkov, čeprav je iz njihovih ravnanj moč razbrati, da sami niso več sposobni oceniti koristi otroka in ravnajo v njegovo škodo. Jenkole (2008) poudarja, da je skrajni čas, da koristi otroka postanejo glavno vodilo

vseh postopkov in aktivnosti, namesto o roditeljski pravici pa bi morali začeti govoriti o starševski odgovornosti.

Ravnanje staršev mora biti usmerjeno k optimalnemu razvoju otroka. Otrokova korist je predvsem zadovoljevanje njegovih potreb. S tem morajo biti povezani tudi: določeno odpovedovanje staršev, nesebično prizadevanje, uskladitev in prilagoditev njihovega vedenja potrebam otroka. Drugi odstavek 5.a člena Zakona o zakonski zvezi in družinskih razmerjih (2004) določa, da starši delajo v otrokovo korist, če zadovoljujejo njegove materialne, čustvene in psihosocialne potrebe z ravnanjem, ki ga okolje sprejema in odobrava ter kaže na njihovo skrb in odgovornost do otroka ob upoštevanju njegove osebnosti in želja. Vsaka interpretacija koristi otroka se mora skladati z duhom celotne konvencije in še posebej s poudarkom na otroku kot osebnosti z lastnimi pogledi in občutji, kot subjektu pravic, ki potrebuje varstvo in zaščito (Jenkole 2008).

Metodologija

Eksplorativno ali poizvedovalno raziskavo sem izvedla, da bi ugotovila, kako poteka obravnava suma čustvene zlorabe otrok ob ločitvi staršev na centrih za socialno delo.

Cilji raziskave so bili: ugotoviti, kako strokovni delavci prejmejo informacijo o sumu čustvene zlorabe otroka ob ločitvi staršev, kako ravnajo po prejeti informaciji, katere najpogostejše strategije čustvenih zlorab otroka ob ločitvi staršev zaznavajo pri svojem delu.

Udeleženci raziskave so bili strokovni delavci, zaposleni na centrih za socialno delo na področju varstva otrok in družine. Po elektronski pošti sem k sodelovanju v raziskavi povabila vseh 62 centrov za socialno delo, ki so do 30. 9. 2018 delovali na območju Slovenije. Dne 1. oktobra je bila izvedena reorganizacija centrov za socialno delo, ki je uvedla novo organizacijsko strukturo centrov za socialno delo. Z reorganizacijo je bilo ustanovljenih 16 novih centrov za socialno delo, iz 62 obstoječih centrov za socialno delo pa se je oblikovalo 63 enot centrov za socialno delo.

Udeležencem sem postavila pet vprašanj odprtega tipa in prosila, naj odgovore na vprašanja vrnejo po elektronski pošti, saj sem predvidevala, da bom s takšnim načinom zbiranja podatkov dobila obširno pisno gradivo.

1. Kako prejimate informacije o morebitni čustveni zlorabi ob starševski ločitvi?
2. Na podlagi katerih meril ali znamenj pojmuje čustveno zlorabo otroka ob starševski ločitvi?
3. Katere vse oblike čustvenega nasilja nad otrokom ob starševski ločitvi zaznavate pri svojem delu?
4. Ali zaznavate pri svojem delu povezanost starševskega konflikta s čustveno zlorabo otroka ob starševski ločitvi? Če jo zaznavate, kako si razlagate povezanost starševskega konflikta s čustveno zlorabo?
5. Kakšne so naloge centra za socialno delo po prejeti informaciji o čustveni zlorabi otroka ob starševski ločitvi?

Zbiranje podatkov je potekalo od marca do junija 2018. V tem času sem

prejela odgovore na zastavljena vprašanja od petih centrov za socialno delo. Do maja 2018 sem prejela odgovore treh centrov za socialno delo. Zaradi majhnega odziva strokovnih delavcev sem na začetku maja 2018 centre za socialno delo še enkrat povabila k sodelovanju in junija prejela odgovore še dveh centrov za socialno delo. V enem primeru je direktorica posredovala povratno informacijo, da je zastavljena vprašanja posredovala zaposlenim in, če jim bo čas dopuščal, da bodo nanje odgovorili in jih posredovali. Od drugih centrov za socialno delo nisem prejela nobene informacije. To, da je v raziskavi sodelovalo samo pet centrov za socialno delo, si razlagam tako: strokovni delavci na centrih za socialno delo so preobremenjeni s strokovnim delom, zato jim primanjkuje časa za sodelovanje v raziskavah.

V raziskavi je sodelovalo pet strokovnih delavk in zaradi varovanja zasebnosti strokovnih delavk so udeleženske namesto z imeni označene s številko, npr. strokovna delavka št. 1.

Izsledki

Izsledki raziskave so razdeljeni v pet ključnih tematskih sklopov: a) informiranje centra za socialno delo o sumu čustvene manipulacije otroka ob ločitvi staršev, b) merila in znaki, ki kažejo na čustveno manipulacijo otroka ob ločitvi staršev, c) strategije čustvenih zlorab otroka ob ločitvi staršev, d) povezanost starševskega konflikta s čustveno zlorabo otroka ob ločitvi staršev, e) naloge in ravnanja centra za socialno delo v primeru informacije o sumu čustvene zlorabe otroka ob ločitvi staršev.

a) Informiranje centrov za socialno delo o sumu čustvene manipulacije otroka ob ločitvi staršev

Najprej me je zanimalo, kako centri za socialno delo prejmejo informacijo o sumu čustvene zlorabe otroka ob ločitvi staršev. Strokovne delavke št. 2, št. 4 in št. 5 so poročale, da velikokrat čustveno zlorabo otroka ob ločitvi staršev zaznajo na svetovalnem pogovoru pred razvezo staršev.

Navadno se to pokaže že v dinamiki partnerskega odnosa, ko starša urejata stvari za otroke (varstvo in vzgoja, preživnina in stiki). Včasih tudi ob razgovorih z otrokom, ki ga opravimo v okviru svetovalnega razgovora. (Strokovna delavka št. 2)

Velikokrat že na svetovalnem razgovoru ali starši sami pridejo na CSD in obtožujejo drugega starša. (Strokovna delavka št. 4)

Ena izmed nalog centrov za socialno delo je svetovalni pogovor pred razvezo zakonske zveze. Namen svetovalnega pogovora je dogovor o urejanju življenja ob razpadu zakonske skupnosti in pomoč družini ter posamezniku v vseh fazah razveznega postopka pri spremembah v organiziranosti družine, ko partnerja ohranjata le še starševsko vlogo. Center za socialno delo na zaprosilo sodišča poda po končanem svetovalnem pogovoru poročilo in mnenje. Strokovni delavec, ki vodi svetovalni pogovor, vnaša v dialog znanje o socialnem delu, to

pomeni sodelovanje z vsemi udeleženi v problemu, vzpostavljanje projekta socialnega svetovanja, ki vedno temelji na razumevanju, sporazumevanju in dogovoru. Z družino se treba vzpostaviti delovni odnos in sodelovati v izvirnem delovnem projektu pomoči, ki nastaja v podporo družini, da bi zmogla rešiti naloge v procesu spreminjanja ob razvezi in ločitvi (Čačinovič Vogrinčič, 2007).

Strokovni delavki št. 1 in št. 5 sta poročali, da informacije o sumu čustvene zlorabe otroka ob ločitvi staršev največkrat prejmejo od vrtca in šole. Večina otrok preživi velik del dneva v vzgojno-varstvenih institucijah ali šolah. Če zaposleni v vrtcih ali šolah zaznajo sum kakršnegakoli nasilja v družini, so dolžni ravnati v skladu s Pravilnikom o obravnavi nasilja v družini za vzgojno-izobraževalne zavode (2009). To daje zaposlenim v vzgoji in izobraževanju zakonsko odgovornost odzvati se v primeru suma nasilja v družini.

Informacije prejemamo največkrat od vrtca in šole. Občasno starši sami poročajo spremenjeno vedenje, v visoko konfliktnih razvezah je to pogostejše, da lahko okrivijo drugega starša. (Strokovna delavka št. 1)

Starši, včasih šola ... (Strokovna delavka št. 5)

Strokovni delavki št. 1 in št. 5 še poročata, da ob zelo konfliktnih razvezah starši pogosto sami prihajajo na center za socialno delo in tam poročajo o spremenjenem vedenju otroka in za stanje obtožujejo drugega starša. Ta dinamika iskanja krivca je po navadi obrambni mehanizem starša, ki ga varuje pred bolečimi čustvi, sramom in veliko žalostjo, občutki, ki jih velikokrat popolnoma prekrivajo jeza, bes in krivda (Gostečnik 2018).

b) Merila in znamenja, ki kažejo na čustveno zlorabo otroka ob ločitvi

V zvezi z merili in znamenji, ki kažejo na čustveno zlorabo otroka ob ločitvi staršev, so vse strokovne delavke navajale, da se posledice pri otroku kažejo predvsem na čustvenem in vedenjskem področju.

Vedenje, ki škoduje otrokovemu čustvenemu in osebostnemu razvoju – konkretno pri posameznem primeru, npr. uporaba otroka za neustrezno zadovoljevanje lastnih čustvenih potreb, zamenjava vlog otrok in starš, neprijemno kritiziranje drugega starša, odtujevanje (Strokovna delavka št. 3)

Čustvena zloraba otroka se predvsem pokaže, ko otrok spremeni vedenje na enem ali na več področjih, npr. predhodno je imel veliko zanimanje za kakšno športno dejavnost, nato jo opusti, velikokrat gre za popuščanje v šoli, izgubo zanimanja, agresivno obnašanje v šoli, doma (Strokovna delavka št. 5)

CSD ima zelo dobro razdeljeno področje nasilja v družini, kjer je čustveno nasilje ali zloraba tudi zajeta. Prek dinamike partnerskega odnosa se čustva zlorabe zelo dobro zazna v čustvovanju otroka, nato pa pregledamo dejavnike tveganja otroka, ki našo domnevo navadno potrdijo. (Strokovna delavka št. 1)

Psihično nasilje je najpogostejša oblika zlorabe otrok in je hkrati med vsemi najredkeje obravnavana. Ima lahko dolgotrajne posledice za otrokov razvoj, poškoduje otrokov odnos do sebe, zmožnost ustvarjanja zdravih medosebnih odnosov in zmožnost otrokovega delovanja doma, v šoli in med vrstniki. Čustvena zloraba lahko zaznamuje zmožnost zaupanja drugim.

c) Strategije čustvenih zlorab otroka ob ločitvi

Strokovne delavke so v zvezi s strategijami čustvenega zlorabljanja otroka ob ločitvi poročale o zelo različnih strategijah:

- žalitve drugega starša pred otrokom (vnašanje lastnih partnerskih izkušenj v kritiko, ki ji je priča otrok, grdo govorjenje otroku o drugemu staršu);
- kritiziranje drugega (njegovih dejanj in odnosa do otroka);
- nasilne zahteve ali pričakovanja do otroka (da mora drugemu staršu povedati, naj nakaže preživnino ali kaj kupi za otroka – otrok igra vlogo prenašalca sporočil);
- grožnje starša (npr. če boš šel k njemu na stik, se ne vračaj – rušenje občutka varnosti);
- zavrnitev otroka, če je v odnosu z drugim staršem, ali pa zavračanje daril drugega starša;
- čustveno zanemarjanje (nepredelovanje, nerazumevanje, nepoznavanje otrokovih čustvenih stanj ob razvezi);
- vzbujanje občutka krivde pri otroku (npr. obtoževati otroka, njegovo vedenje ali ravnanje za prepir med staršema);
- nadziranje drugega starša;
- odtujevanje, izolacija otroka (prekinitev komunikacije z otrokom, prepoved starša otroku po stiku z drugim staršem);
- kaznovanje otroka;
- otrok je čustveni partner enemu od staršev;
- čustveno izsiljevanje otroka (npr. če boš pri očetu, bom jaz sama, jaz ne morem brez tebe).

Npr. doma nastane konflikt med bratom in sestro. Fant se odloči, da gre k očetu, in ga pokliče. Mati da fantu sporočilo, da ne bo dovolila prehajanja od enega k drugemu staršu, ko sinu ne bo po godu način postavljanja vzgojnih meja. Oče informacijo spreobrne in fantu ves čas govori, da so ga vrgli iz hiše – žali in grdo govori o mami. To informacijo vnese tudi v otrokovo okolje. Otroku ne dovoli stika z materjo za dlje časa. Otrok začne verjeti očetu in odkloni mamo. (Strokovna delavka št. 2)

Manipulacije z otrokom, »podkupovanje« otroka, da bi bil na strani starša, ki podkupuje, obremenjevanje otroka s težavami, ki jih starša nista razrešila v partnerskem odnosu, prigovarjanje otroka, da poda izjavo na policiji/centru za socialno delo, da bi očrnil drugega starša ... Gre predvsem za psihično nasilje nad otroki. (Strokovna delavka št. 1)

Čustveno zanemarjanje, čustveno izsiljevanje, odtujevanje ... (Strokovna delavka št. 5)

d) Povezanost starševskega konflikta s čustveno zlorabo

V zvezi s povezanostjo starševskega konflikta s čustveno zlorabo je vseh pet strokovnih delavk poročalo, da pri svojem delu zaznavajo povezanost.

Zaznavamo zelo pogosto. (Strokovna delavka št. 4)

Da, zaznavamo, pogosto je ta povezanost visoka. Razlaga: nerazrešen partnerski odnos, nadaljevanje konflikta, nezmožnost ločevanja partnerstva

in starševstva, nezmožnost ločevanja med potrebami otroka in lastnimi potrebami, zadovoljevanje svojih pred otrokovimi potrebami ... (Strokovna delavka št. 3)

Eno z drugim je povezano; ko so starši v konfliktu, trpijo otroci, večji je konflikt, večja je obremenitev otrok. Gotovo tega ni v vseh primerih, torej ob vsaki visoko konfliktni razvezi, vendar so na CSD večinoma takšni primeri. (Strokovna delavka št. 1)

Visok starševski konflikt vodi v čustveno zlorabo otroka, saj si starša vzame ta otroka za orožje in iz konflikta naredita vojno, kjer bosta »zmagovalec« in »poraženec«. Pri tem gre za prevladovanje moči v odnosu, dokazovanje svojega »prav«, kar je posledica čustvenih zamer v partnerskem odnosu in nerazrešenih medosebnih odnosov, kdaj tudi za borbo za premoženje, ki ga partnerja imata. (Strokovna delavka št. 2)

Ugotovitve tujih raziskav kažejo, da ima visoka stopnja konflikta med staršema negativne in dolgotrajne posledice za otroka (Lansford 2009, Coleman in Glenn 2010).

e) Naloge in ravnanja centra za socialno delo po prejeti informaciji o sumu čustvene zlorabe otroka ob ločitvi staršev

V zvezi z nalogami in ravnanji centrov za socialno delo so strokovne delavke poročale, da imajo zelo natančno izdelan protokol in naloge ob prejemu informacije o morebitnem sumu čustvene zlorabe otroka ob ločitvi staršev.

Ko gre za čustveno zlorabo otroka s strani staršev, se na CSD izvajajo razgovori (kjer se prav tako starše seznanijo z mogočimi oblikami pomoči izven pristojnosti CSD) s starši in otroki, če je zadeva hujše oblike, pa se prične obravnavati na področju ukrepov (torej ukrepi za zaščito pravic in koristi otrok) oziroma izvajanje pomoči na domu. Odvisno je od tega, za kako hudo zlorabo gre. (Strokovna delavka št. 1)

Na našem CSD vedno z obema staršema ubesedimo čustveno zlorabo otroka – žal je sodišča v kazenskih postopkih še vedno ne priznavajo kot samostojne oblike nasilja, jo pa vedno opišemo tudi v mnenju ob razvezi ali razpadu izvenzakonske skupnosti. Pri visoko konfliktnih razvezah navadno sodišča postavijo sodnega izvedenca, ki nato ugotovi, kdo od staršev je primernejši za prevzem varstva in vzgoje in kateri je manj zlorabljaljoč. Če obstajajo zelo hudi elementi čustvene zlorabe in že škodno vplivajo na otroka, kar nam poročajo tudi institucije, v katere je otrok vključen, lahko CSD ukrepa v skladu s pooblastili – začne postopek ukrepov za zaščito mladoletnega otroka: 119. člen ZZZDR. (Strokovna delavka št. 2)

Delo z družino (pogovori s starši, posebej in skupaj, pogovor z otrokom), oblikovanje ocene in mnenja, poročanje sodišču, ob ogrožanju otrokovega razvoja tudi ukrepi za zaščito otroka ... (Strokovna delavka št. 5)

Odpre se postopek naloge za preprečevanja nasilja v družini, v katerem se izdelava ocena ogroženosti otroka in načrt pomoči otroku in njegovi družini. (Strokovna delavka št. 4)

Razprava in sklep

Ugotovitve raziskave kažejo, da centri za socialno delo pridobijo informacije o sumu čustvene zlorabe otroka ob ločitvi staršev na različne načine. Lahko jih že sami zaznajo na svetovalnem pogovoru s starši pred razvezo, obvestilo o sumu lahko prejmejo tudi iz vrtca ali šole, ki jo otrok obiskuje. Stisko lahko otrok izraža s spremenjenim vedenje ob običajnega. Otroci ločitev večinoma razumejo zelo drugače, kot si starši mislijo ali želijo, in šele otrokove besede jim omogočijo drugačen vpogled v množico občutij, ki jih otroci doživljajo ob ločitvi. Velikokrat niti nimajo besed za travme, ki so dogajajo pred njihovimi očmi, zato pa zakopana čustva, stiske in večkrat prave travme razkrivajo z vedenjem. Morda je najočitnejše prizorišče za razkrivanje teh grobih čutenj okolica, kot so vrtec, šola, obšolske interesne dejavnosti. Izjemno travmatično je lahko takrat, ko posreduje policija ali ko starša otroka uporabljata za ščit, grešnega kozla, rzsodnika in mediatorja v njunih včasih zelo surovih sporih (Gostečnik 2018). V mnogih primerih se na center za socialno delo obrnejo starši sami in obtožujejo drugega starša; to lahko razumemo kot način spoprijemanja s čustvoma jeze in besa, ki sta usmerjeni na drugega starša.

S sprejetjem Zakona o preprečevanju nasilja v družini (2008) je država sprejela odgovornost za reševanje nasilja v družini in posameznim institucijam naložila dolžnost ukrepanja, ko gre za kakršnokoli obliko nasilja v družini. Ugotovitve raziskave kažejo, da imajo centri za socialno delo zelo dobro izdelana merila in protokol tudi v primeru suma čustvene zlorabe otrok ob starševski ločitvi. Država je centre za socialno delo pooblastila, da posežejo v družino, če starši s svojimi ravnanji ogrožajo otroka. Če se pokaže, da otroka ogrožajo starši ali druge osebe, vendar ga starši ne zaščitijo pred nadaljnjimi ogrožajočimi ravnanji, je center za socialno delo dolžen ukrepati. Center za socialno delo poseže v družino v okviru javnega pooblastila za zaščito otroka. Najprej poseže po blažjih ukrepih, če pa se razmere v družini ob uvedenih ukrepih ne izboljšajo, pa po strožjih.

Namena posegov v družino nista iskanje napak pri starših in ugotavljanje krivde, temveč vzpostavitev delovnega odnosa, v katerem vsi udeleženi soustvarjajo izvirne delovne projekte pomoči in s tem primerne razmere za otrokov razvoj. Če pozitivnih sprememb v družini ni in je stopnja ogroženosti otroka visoka, center za socialno delo zaščiti otroka tako, da ga začasno namesti v okolje, kjer so zanj zagotovljene primerne razmere za osebni razvoj.

Podobno meni Lowestein (2015), ko na vprašanje, kako učinkovito ukrepati v primerih odtujitve otroka od starša, odgovarja, da je treba začeti ukrepati z mehкими in šele pozneje z ostrejšimi ukrepi. Ko je ogroženost velika, je naloga centra za socialno delo, da zavaruje otroka. V tem primeru govorimo o intervenciji. Otroka izločimo iz družine. S tem se delo nikakor ne konča, ampak šele začne, saj skupaj z družino raziskujemo možnosti za dober izid. Čačinovič Vogrinčič (2007) navaja, da mora biti odločitev za intervencijo dobro pripravljen in načrtovan del izvirnega delovnega načrta pomoči, ki vsebuje tudi izdelane korake strokovnega dela, tudi za »potem«, za življenje vseh udeleženi po intervenciji.

Ločitev je v današnjem času zelo pogost pojav. Gre za izkušnjo izgube, ki boli in rani vse družinske člane. Še posebej v družinah, kjer so otroci, saj jih lahko ločitev staršev hudo prizadene, ker gre za izkušnjo izgube enega od staršev. Ob tem otroci velikokrat ostanejo sami, brez podpore in čustvene varnosti, medtem ko se starši spoprijemajo z lastnimi stiskami in so čustveno nedostopni v odnosu z otrokom. Otrok v tem obdobju še bolj kot kdaj prej ob sebi potrebuje starše, ki mu bodo v oporo in pomoč. Ugotovitve raziskave kažejo, da centri za socialno delo ob ločitvi staršev delujejo v okviru različnih postopkov, pomagajo pri dogovoru glede nadaljnje skrbi otroka, pripravljajo poročila in mnenja o svetovalnem pogovoru, svetujejo, ob tem pa se srečujejo tudi s čustvenimi zlorabami otrok ob ločitvi staršev. V primerih suma čustvene zlorabe imajo izdelan protokol obravnave nasilja v družini.

Ob teh ugotovitvah je treba opozoriti na pomanjkljivost raziskave: vzorec raziskave je bil izjemno majhen, zato ugotovitev ni mogoče posploševati. Kljub temu pa so lahko povod za nadaljnjo raziskovanje. Smiselno bi bilo raziskati, katere vse oblike strokovne pomoči so na voljo, kakšno je zadovoljstvo staršev s prejeto pomočjo, ki se ločujejo, in kakšne so potrebe po dodatnih oblikah strokovne pomoči takšnim staršem.

Viri

- Amato, P. R. (2000). The consequences of divorce for adults and children. *Journal of Marriage and the Family*, 62(4), 1269–1287.
- Amato, P. R., & Previti, D. (2004). People's reasons for divorcing: gender social class, the life course and adjustment. *Journal of Family Issues*, 24(5), 602–626.
- Baker, A. J. L. (2006). Patterns of parental alienation syndrome: a qualitative study of adults who were alienated from a parent as a child. *American Journal of Family Therapy*, 34(1), 63–78.
- Baker, A. J. L. (2010). Adult recall of parental alienation in a community sample: prevalence and associations with psychological maltreatment. *Journal of Divorce & Remarriage*, 51(1), 16–35.
- Baker, A. J. L., & Darnall, D. (2008). Behaviors and strategies employed in parental alienation. *Journal of Divorce & Remarriage*, 45(1–2), 97–124.
- Balmer, S., Matthewson, M., & Haines, J. (2017). Parental alienation: targeted parent perspective. *Australian Journal of Psychology*, 70(1), 91–99.
- Cohen, O., & Finzi-Dotson, R. (2012). Reasons for divorce and mental health following the breakup. *Journal of Divorce & Remarriage*, 53(8), 581–601.
- Coleman, L., & Glenn, F. (2010). The varied impact of couple relationship breakdown on children: implications for practice and policy. Research review. *Children and Society*, 24, 238–249.
- Cummings, E. M., & Davies, P. T. (2010). *Marital conflict and children: an emotional security perspective*. New York, NY: Guilford Press.
- Cvetek, M. (2018). Čas po ločitvi: živeti z zamero ali odpustiti? V N. Rijavec Klobučar (ur.), *Živeti in ljubiti po ločitvi* (str. 31–53). Celje: Celjska Mohorjeva družba.
- Cvetek, R. (2009). *Bolečina preteklosti: travma, medosebni odnosi, družina, terapija*. Celje: Društvo Mohorjeva družba, Celjska Mohorjeva družba.
- Čačinovič Vogrinčič, G. (2007). *Socialno delo z družino*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Darnall, D. (1998). *Divorce casualties: protecting your children from parental alienation*. Dallas: Taylor Publishing.

- De Graaf, P. M., & Kalmijn, M. (2006). Divorce motives in a period of rising divorce. *Journal of Family Issues*, 27(4), 483–505.
- Doohan, E. M., Carrere, S., & Riggs, M. L. (2010). Using relational stories to predict the trajectory toward marital dissolution: the oral history interview and spousal feelings of flooding, loneliness, and depression. *Journal of Family Communication*, 10(1), 57–77.
- Drozd, L. M., & Olesen, N. W. (2004). Is it abuse, alienation and/or estrangement? A decision tree. *Journal of Child Custody*, 1(3), 65–106.
- Družinski zakonik (2017). *Ur. l. RS*, št. 15/2017.
- Ellis, E. M., & Boyan, S. (2010). Intervention strategies for parent coordinators in parental alienation cases. *American Journal of Family Therapy*, 38(3), 218–236.
- Erzar, T., & Kompan Erzar, K. (2011). Vzpostavljanje varne navezanosti kot temelj dela s posamezniki, pari in družino. *Andragoška spoznanja*, 17(3), 55–63.
- Gardner, R. A. (1998). *The parental alienation syndrome: a guide for mental health and legal professionals*. Cresskill, NJ: Creative Therapeutics.
- Gardner, R. A. (2001). Should courts order PAS children to visit/reside with the alienated parent: a follow-up study? *The American Journal of Forensic Psychology*, 19(3), 61–106.
- Godbout, E., & Parent, C. (2012). The life paths and lived experiences of adults who have experienced parental alienation: a retrospective study. *Journal of Divorce & Remarriage*, 53(1), 34–54.
- Gostečnik, C. (2018). *Bolečina ločenosti*. Ljubljana: Brat Frančišek in Frančiškanski družinski inštitut.
- Jenkole, M. (2006). Zagovorništvo otrok in mladostnikov – to je naša obveza in ne dobra volja. V M. Jenkole (ur.), *Zagovornik – glas otroka*. Ljubljana: Varuh človekovih pravic. Pridobljeno 5. 5. 2018 s http://www.varuh-rs.si/fileadmin/user_upload/pdf/zagovornik/Zagovornik_-_glas_otroka_2.pdf
- Konvencija Združenih narodov o otrokovih pravicah (1992). *Ur. l. RS*, 35/1992 – MP, 55/1992.
- Kopetski, L. M. (1998). Identifying cases of parental alination syndrome: part II. *The Colorado Lawyer*, 29(2), 65.
- Lansford, J. E. (2009). Parental divorce and children's adjustment. *Perspectives on Psychological Science*, 4(2), 140–152.
- López, T. J., Iglesias, V. E. N., & García, P. F. (2014). Parental alienation gradient: strategies for a syndrome. *American Journal of Family Therapy*, 42(3), 217–231.
- Lorandos, D., Bernet, W., & Sauber, S. R. (2013). *Parental alientation: the handbook for mental health and legal professionals*. Springfield, IL: Charles C Thomas Publisher, Ltd.
- Lowestein, L. F. (2015). How can the process of parental alienation and the alienator be effectively treated? *Journal of Divorce & Remarriage*, 56, 657–662.
- Margulis, S. (2007). *Working with divorcing spouses*. New York: The Guilford Press.
- Musek, J. (2010). *Psihologija življenja*. Ljubljana: Inštitut za psihologijo osebnosti.
- Pravilnik o obravnavi nasilja v družini za vzgojno-izobraževalne zavode (2009). *Ur. l. RS*, št. 104/09.
- Rijavec Klobučar, N. (2018). Čustveni izzivi po ločitvi. V N. Rijavec Klobučar (ur.), *Živeti in ljubiti po ločitvi* (str. 31–53). Celje: Celjska Mohorjeva družba.
- Rijavec Klobučar, N., & Simonič, B. (2017). Causes of divorce from the perspective of females in Slovenia. *Journal of Divorce & Remarriage*, 58(4), 1–13.
- Simonič, B. (2016). Navezanost kot mehanizem soočanja z ločitvijo in relacijska družinska terapija. V S. Kerec, & T. Horvat (ur.), *Novodobni izzivi družbe* (str. 203–215). Rakičan: RIS Dvorec Rakičan.
- Statistični urad Republike Slovenije (2018). *Prebivalstvo*. Pridobljeno 2. 6. 2018 s <http://pxweb.stat.si/pxweb/Dialog/Saveshow.asp>
- Tyler, B. J., Coleman, M., Gonong, L. N., & Fleistman, R. E. (2014). Transitioning to postdivorce family life: a grounded theory investigation of resilience in coparenting. *Family Relations*, 63(3), 411–423.

- Waite, L. J., Luo, Y., & Lewin, A. C. (2009). Marital happiness and marital stability: consequences for psychological well-being. *Social Science Research*, 38(1), 201-212.
- Warshak, R. (2001). *Divorce poison*. New York: Regan Books.
- Willen, H. (2015). Challenges for divorced parents: regulating negative emotions in post-divorce relationships. *Australian and New Zealand Journal of Family Therapy*, 36(3), 356-370.
- Wolfinger, N. (2005). *Understanding the divorce cycle: the children of divorce in their own marriages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zakon o preprečevanju nasilja v družini (2008). *Ur. l. RS*, št. 16/2008, 68/2016.
- Zakon o socialnem varstvu (2007). *Ur. l. RS*, 37/07-UPB2 (23/2007 popr., 41/2007 popr.), 122/2007 Odl. US: U-I-11/07-45.
- Zakon o zakonski zvezi in družinskih razmerjih (2004). *Ur. l. RS*, 69/04 - uradno prečiščeno besedilo.